

Izvoare istorice comentate

REFORMELE LUI DIOCLEȚIAN

Izvor comentat

(Lucius Caecilius Lactantius (circa 260—325), originar din Africa de Nord, a fost profesor de retorică la Nicomedia, tocmai în perioada în care Dioclețian rezida acolo. Impresionat de rezistența creștinilor în fața persecuției din anii 303—304, el se creștinează, devenind unul din principalii scriitori creștini ai secolului al IV-lea e.n. Între anii 316—321 alcătuiește o lucrare polemică împotriva împăraților romani care persecutaseră creștinismul: *De mortibus persecutorum*, în care dă numeroase știri asupra vieții și morții, aproape toate tragice, a acestora. Contemporan cu Dioclețian, el înfățișează reformele acestuia cu exactitate, dar atribuindu-le unor mobiluri egoiste și fățarnice. Textul care urmează a fost în așa fel compus, încît incriminările și insinuările, aproape întotdeauna ne-intemeiate, să nu prejudicieze datelor pozitive pe care le conține.)

Textul

Dioclețian¹ își asocie încă trei tovarăși² care să participe la conducerea statului, împărțind imperiul în patru părți;³ totodată spori simțitor numărul ostașilor,⁴ așa încît fiecare din cei patru să dispună de un număr cu mult mai mare de trupe decît avuseseră împărații anteriori care conduseseră singuri statul.⁵ Ogoarele începură să fie părăsite⁶ transformându-se în păduri, deoarece coloniile⁷ nu mai puteau suporta cumplita apăsare a impozitelor.⁸ Provinciile erau fragmentate în mici circumscripții,⁹ așa încît asupra fiecărei cetăți se suprapune dominația agenților, magistraților și vicarilor prefectilor pretoriului¹⁰, iar exploatarea la care erau supuse devenise nu deasă, ci aproape continuă și de ne-suportat.¹¹ Deoarece toate aceste abuzuri au provocat o mare criză, el încearcă să fixeze prin lege prețurile mărfurilor.¹²

Lactantius: *De mortibus persecutorum*, cap. VII, & 1—6 (text compus)

Comentariu istoric

I. Caius Valerius Diocletianus (284—305), născut pe la 245 în Dalmația dintr-o familie modestă, a intrat de tînăr în rîndurile armatei. Curajul și prudența de care a dat dovadă l-au făcut repede remarcat, așa încît a urcat în scurt timp treptele ierarhiei militare. Împăratul Probus l-a numit guvernator al Moesiei, iar în anul 283 a fost consul *sufect*, intrînd astfel în ordinul senatorial. În anul 284 era comandant al gărzii imperiale a lui Numerianus și, la moartea acestuia, consiliul comandanților militari l-a ales, la 17 noiembrie, împărat. Domnia lui a reprezentat o cotitură radicală în istoria Imperiului roman: reorganizarea din temelii a statului a determinat începutul unei noi etape, aceea a *Dominatului*. Cu o intuiție politică sigură, el a înțeles care erau sarcinile cele mai urgente și a găsit soluțiile cele mai potrivite pentru remedierea lor: curmarea războaielor

civile, crearea unui regim stabil și puternic, frînarea abuzurilor și restabilirea disciplinei, oprirea năvălirilor din afară și lichidarea mișcărilor anarhice au avut drept rezultat o perioadă de aproape douăzeci de ani de liniște, în decursul căreia multe regiuni devastate au fost refăcute, multe întinderi de pământ repuse în valoare, siguranța drumurilor restabilită, activitatea economică internă înviorată, viața intelectuală și artistică stimulată. În 305 a abdicat, retrăgându-se La Salona (Split), unde a trăit pînă în 316.

2. Anarhia militară, căreia el însuși îi datora tronul, îi arătase lui Dioclețian că, din pricina întinderii lui, a revoltelor militare, a problemelor administrative, a răscoalelor interne, a primejdiilor externe, conducerea imperiului depășea cu mult puterile unui singur împărat. Pe de altă parte, în decursul timpului se accentuasera tot mai mult deosebiri între cele două părți ale imperiului: Orientul și Occidentul, așa încît ideea împărțirii conducerii sub raport administrativ și militar, căpăta tot mai multă consistență; în același timp, experiențele făcute pînă atunci cu împărțirea autorității imperiale între doi titulari (Vespasian și Titus, M. Aurelius și L. Verus, Valerianus și Gallienus) arătaseră atît utilitatea procedurii, cît și necesitatea lui. Pornind de la aceste considerații, Dioclețian a hotărît să-și ia colaboratori capabili și de încredere, care să-l ajute în opera de reorganizare a imperiului. În anul 285 el numi *Caesar* pe un vechi camarad de arme, originar din apropiere de Sirmium, în Panonia, lipsit de cultură, dar bun militar, M. Aurelius Valerius Maximianus, încredințându-i guvernarea și apărarea provinciilor occidentale; un an mai tîrziu, la 1 aprilie 286, îl ridică la rangul de *Augustus*, conferindu-i puterea tribuniciană și fixîndu-i capitala la Mediolanum (Milan). Se creia, în felul acesta, o *diarhie*, adică un guvernămînt în doi. Dar evenimentele care au urmat au arătat că și așa era greu de asigurat apărarea Imperiului și atunci, la 1 martie 293, Dioclețian, pentru a asigura o succesiune fără tulburări, dar păstrînd principiul alegerii unui om destoinic, numi doi *Caesari*, în calitate de moștenitori prezumtivi, în persoana lui M. Flavius Valerius Constantius, căruia îi încredință conducerea și apărarea Britaniei, Galliei și Spaniei, cu reședința la Augusta Tereverorum (Trier) și a lui G. Galerius Valerius Maximianus, dac de origină, căruia îi reveni sarcina conducerii și apărării Peninsulei Balcanice, cu reședința la Sirmium. Se creia, în felul acesta, un guvernămînt în patru, *Tetrarhia* (tetra = patru + arche = conducere).

3. Expresia nu este potrivită, deoarece nu Imperiul era împărțit, ci atribuțiile imperiale: dovadă că pentru contemporani Imperiul era considerat un *patrimonium indivisum*. Mai ales problemele militare determinase hotărîrea lui Dioclețian de a-și lua trei colaboratori; așa încît se poate spune că ceea ce își împărțiseră *la început* au fost teatrele de operațiuni și armatele, fapt care rezultă și din așezarea capitalelor la frontierele cele mai amenințate. Dar sub raport politic împărțirea atribuțiilor avea un scop precis: în cazul în care un *Augustus* dispărea, el era înlocuit în mod automat de *Caesarul* care-i era atașat și un *Caesar* nou era desemnat pentru a lua locul celui promovat *Augustus*; în felul acesta, Imperiul nu rămînea nici un moment fără conducător, împiedicînd uzurpările militare. Sarcina de a numi pe viitorii împărați revenea celor aflați în funcție, dat fiind că puterea imperială nu era ereditară. Și cum nu era nici viageră, este probabil că Dioclețian fixase chiar de la început principiul că,

pentru a feri imperiul de conducători bătrâni și oboșiți, după o anumită perioadă de timp, cei doi Augusti urmau să abdică, pentru a face loc Caesarilor.

4. Reforma militară a lui Dioclețian a dus la o reorganizare totală și radicală a sistemului militar roman, sistematizînd și completînd reformele inițiale de Gallienus și Aurelian. La baza ei au stat trei principii: 1. stricta separare a carierei militare de cea civilă; 2. crearea a două categorii de unități militare: cele de frontieră, cu rol de acoperire și cele din interior cu rol de intervenție rapidă în punctele amenințate; 3. organizarea cavaleriei în unități independente de legiuni și cu o mai mare pondere. Deoarece experiența arătase că concentrarea în aceeași mîna a pîterii civile și militare fusese principala cauză a uzurpărilor din perioada anarhiei militare, Dioclețian separă în chip definitiv cariera militară de cea civilă: guvernatorii provinciilor erau lipsiți de comandă militară, ei rămînînd numai cu atribuții administrative și judecătorești, trupele de pe teritoriul provinciei fiind conduse de un general, *dux*, care depindea direct de împărat. Atacurile la frontiere devenind sincrone, s-a simțit nevoia unor unități mai numeroase, dar și mai mobile, gata oricînd să facă față atacurilor simultane de la frontiere. De aceea, legiunile au fost fragmentate în unități de cîte 1000 de oameni, numite tot legiuni, dar conduse de un *tribun*, avînd în subordine, *centenarii*, care luaseră locul centurionilor; cît privește trupele auxiliare, erau reprezentate prin cohorte de infanterie și *alae* de cavalerie de cîte 500 de oameni. Armata de frontieră purta numele de *limitanei*, adică cei stabiliți de-a lungul frontierelor (*limes*) sau *riparienses*, cei așezați pe țărmurile Rinului, Dunării sau Eufratului. Ea era alcătuită din soldați — țărani, care primeau pămînturi scutite de impozite, pe care le lăsausu moștenire fiilor (cu condiția ca și ei să devină soldați), cu obligația de a apăra frontiera pînă la sosirea trupelor din interior. Armata din interior, avînd rolul unei forțe de șoc, mai bine instruită și înarmată, purtînd numele de *comitatenses* („însoțitorii”, deoarece îi însoțeau pe împărați), își avea garnizoanele în cetățile întărite din interior și se deplasa cu repeziciune în punctele amenințate. În fine, o altă fracțiune, *palațini*, formînd garda împăraților, era cantonată în capitale (Nicomedia, Sirmium, Mediolanum și Augusta Treverorum). Pe lîngă fiii veteranilor și voluntarii, armata mai cuprindea pe recruții dați în chip obligator de marii proprietari de pămînt; dar cum acești recruți erau rareori apți pentru serviciul militar, statul prefera o sumă de bani, cu care angaja mercenari, în special dintre barbarii germanici. Comanda trupelor era încredințată unor generali de infanterie (*magistri militum*) sau de cavalerie (*magistri equitum*).

5. Afirmație mult exagerată și datorită faptului că, prin fragmentarea legiunilor și prin promovarea unor unități auxiliare la rangul de legiuni, numărul acestora s-a dublat. În adevăr, Dioclețian a mărit numărul legiunilor de la 31 la 68; dar ținînd seama de efectivul lor redus, creșterea numerică nu a fost prea mare. Lactantius spune, în capitolul 17, că „oștirea a fost mărită de patru ori”; dar cercetări recente au arătat că nu este vorba de „de patru ori”, ci de „o pătrime”, ceea ce înseamnă că, față de armata dinaintea reformei, care cuprindea 300 000 de oameni, noua armată cuprindea 400 000; dar valoarea ei combativă era inferioară. În schimb, repartitia ei era judicioasă făcută: din cele 68 de legiuni, 46 erau staționate în provinciile de frontieră, cîte două de provincie, iar

22 constituiau armata de rezervă din interior, dintre care 16 în prima rezervă (Rin, Dunăre, Eufrat, Sahara), iar 6 în a doua rezervă.

6. Părăsirea de către cultivatori a ogoarelor începuse de mult, fiind menționată în legislația împăratului Hadrian (117—138); ea s-a accentuat în timpul anarhiei militare din secolul al III-lea (235—268) și a continuat și în secolul al IV-lea. Cauzele care au dus la accentuarea procesului de părăsire a ogoarelor au fost numeroase: năvălirile barbare, cu jafurile, uciderile și luarea de captivi; revoltele militare, cu rechizițiile forțate și samavolniciile de tot felul; războaiele civile, cu înrolările forțate; mișcările sociale în care erau antrenați o sumă de coloni și de sclavi, toate acestea avuseseră drept rezultat lăsarea în părăsire a unor întinse suprafețe de pământ, fapt care aducea prejudicii statului atât sub raport economic, cât și fiscal. Caracteristică sub acest aspect a fost, în timpul domniei lui Dioclețian, mișcarea „bagauzilor“ din Gallia, alcătuită precumpănitor din țărani ruinați, dar și din datornici insolvăbili, coloni și sclavi fugiți; această mișcare a provocat mari distrugerii și prejudicii economiei provinciei, pînă cînd a fost înăbușită în anul 285 de Maximianus.

7. Colonii erau producătorii agricoli direcți, iar colonatul una din instituțiile cele mai caracteristice ale Imperiului roman. Coloni erau oameni liberi, care lucrau în calitate de arendași pe o moșie, cultivînd cu uneltele și cu vitele lor o bucată de pământ, pentru care datorau stăpînului moșiei o rentă fixă în produse și prestarea unor zile de muncă. Erau oameni liberi, putînd avea bunuri proprii de care dispuneau după voință. Plăteau impozit statului și îi executau prestații în natură. Dar criza secolului al III-lea, cu fiscalitatea ei zdrobitoare și cu starea de nesiguranță continuă, a dus la sărăcirea și apoi la micșorarea numărului muncitorilor agricoli. În fața acestei primejdii, împărații au introdus principiul legării fiecărei categorii sociale de funcția sa; treptat, colonii au fost legați de pământ. Dacă la început această legare s-a făcut prin cutumă, Constantin cel Mare, prin legea din 30 octombrie 332, a decretat legarea oficială a colonilor de pământul pe care se găsesc înscriși în registrele fiscale. Coloniul rămîne om liber, dar cu libertate limitată: el nu poate părăsi lotul pe care îl lucrează, nu se poate angaja nici în armată și nici refuza munca pe care trebuie să o presteze. În schimb, stăpînul nu-i poate mări renta, nu-l poate vinde decît odată cu lotul, nici dispune de bunurile lui. În acest fel, colonatul reprezintă în perioada Dominatului statutul normal al muncitorilor agricoli de condiție liberă.

8. Reforma fiscală a lui Dioclețian a apăsat greu asupra păturilor nevoiașe: luxul de la cele patru curți, sporirea efectivelor militare, creșterea masivă a aparatului administrativ, construcțiile uriașe (palate, terme, cetăți), refacerea regiunilor devastate, au necesitat sume uriașe. De aceea, împăratul a suprimat toate privilegiile și scutițiile de impozite existente pînă atunci: Italia a fost obligată să plătească și ea la rînd cu celelalte provincii. Nu a mai existat decît un singur tezaur, cel imperial, *fiscul*. Încasarea impozitelor s-a făcut direct sau prin intermediul corporațiilor (așa, de pildă, curialii răspundeau de strîngerea impozitelor în orașe). Numărul impozitelor a crescut: pe lîngă *capitația* plătită în monedă și *annona* plătită în natură, negustorii plăteau *chrysargirul* (numit așa deoarece se plătea în aur și argint); se plăteau taxe pe sclavi și animale, curialii plăteau un impozit special *aurum coronarium*, iar senatorii impozitul *foliis*. La acestea se adăugau vămile, prestațiile în natură, obligațiile

de găzduire a funcționarilor în misiune și a trupelor în trecere. Impozitele apăseau mai greu asupra celor săraci deoarece marii proprietari reușeau adesea să se „înțeleagă” cu funcționarii fiscali, în așteptarea unei anulări a restanțelor.

9. Lactantius face aluzie la reforma administrativă a lui Dioclețian. Izvorită din nevoia de apărare a statului atât împotriva dușmanilor din afară, cât și împotriva cauzelor interne de desagregare, reforma a cuprins trei măsuri radicale: 1. separarea puterii civile de cea militară; 2. creșterea considerabilă a subdiviziunilor administrative; 3. stabilirea unei ierarhii a funcțiilor. Pentru a micșora puterea guvernatorilor și a șefilor militari, el a împărțit provinciile în mai multe circumscripții, fiecare devenind o unitate aparte, așa încît spre sfîrșitul domniei lui erau peste 100 de provincii (mai exact 104, din care 57 în Orient și 47 în Occident). Guvernatorii provinciilor erau încadrați într-o ierarhie bine precizată, reflectată și în denumirea guvernatorului: Asia, Africa și Achaia, care depindeau direct de împărat, erau conduse de *proconsuli*; provinciile mai importante reveneau unor *consulari* de rang senatorial, urmate de altele conduse de *corectores*, tot de rang senatorial, pe ultima treaptă aflîndu-se cele conduse de *praesides*, de rang ecevestru. Mai multe provincii erau grupate într-o dioceză, condusă de un *vicar al prefectului pretoriului*; erau în total 12 dioceze, 6 în Orient, și 6 în Occident. La rîndul lor diocezele erau grupate în *patru prefecturi de pretoriu*: a Orientului, a Illyricului, a Italiei și a Galliilor, conduse fiecare de un *prefect al pretoriului*. Orice hotărîre imperială era adresată de împărat prefectului pretoriului, care o transmitea vicarilor, iar aceștia guvernatorilor de provincii.

10. Afirmația lui Lactanțius, răuvoitoare în formularea ei, deoarece lasă impresia că asupra fiecărei „regiuni și cetăți” se exercită o tiranie multiplă, exprimă numai scara ierarhiei administrative, deoarece fiecare „cetate” era condusă de magistrați, subordonați guvernatorului, dependent el însuși de vicarul diocezei.

11. Deoarece în perioada anarhiei militare specula cu alimente atinsese proporții uriașe, în anul 301 Dioclețian publică un Edict care fixa prețurile maxime pentru mărfuri și retribuția muncii efectuate. El cuprîndea 1000 de articole, grupate în trei categorii: produse alimentare; salarii; materii prime și produse manufacturate și era urmat de o serie de sancțiuni ce urmau a fi aplicate celor care ar călca dispozițiunile înscrise. Dar el a fost aplicat numai în Orient și, după puțin timp, abrogat.

Indicații metodice

Lăsînd la o parte aspectul polemic al operei lui Lactantius (și textul a fost în așa fel compulsat încît incriminările și insinuările să nu prejudicieze datelor pozitive pe care le conține), informațiile referitoare la reformele lui Dioclețian reprezintă un rezumat exact al operei de reorganizare a statului întreprinsă de împărat. Deși, cu prudență, el poate fi folosit și la clasa a V-a, la lecția corespunzătoare, analiza lui detaliată nu poate fi făcută decît la clasa a XI-a, la lecția: „Destrămarea orînduirii sclavagiste”. Numai că și aici utilizarea lui ridică întrebarea în ce moment al lecției trebuie folosit, deoarece felul cum este structurată lecția din manual, pe probleme și nu în succesiunea cronologică ri-

guroasă a faptelor istorice, cere defalcarea lui pe măsura prezentării problemelor, ceea ce îi reduce valoarea demonstrativă. De aceea, modalitatea cea mai potrivită de folosire a textului, ținând seama de caracterul lui sintetic, este la recapitularea de la sfârșitul expunerii. Lectura comentată, cu folosirea constantă a hărții murale, îngăduie revizuirea întregii problematice a lecției, dar din altă perspectivă: aceea a înlănțuirii faptelor istorice în desfășurarea lor cronologică, procedează care îngăduie o pregnanță a utilității fiecărei reforme și prin aceasta o înțelegere mai nuanțată a *necesității* istorice a regimului Dominatului. O atenție deosebită va trebui acordată terminologiei, care, aproape la tot pasul, are nevoie de o explicație adecvată.

AUREL IORDĂNESCU